

بررسی ظرفیت‌های زیست‌بوم‌گرایانه روایت‌های مرتبط با امام رضا علیه السلام از منظر مطالعات فرهنگی

دریافت: ۱۴۰۱/۱/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۱۶

ہستی قادری شہی^۱، مہیار علوی مقدم^۲

چکیده

بحران‌های زیست‌محیطی از مهم‌ترین چالش‌های قرن حاضر است که گذار از آن جز با تغییر نگرش به طبیعت و ایجاد یک عزم راسخ در مردم امکان‌پذیر نیست. زیست‌بوم‌گرایان با هدف گذار از نگرش سلطه‌جویانه بشر به طبیعت، بر مؤلفه‌هایی تأکید می‌کنند که اتکا بر آن‌ها می‌تواند بر بهبود شرایط زیست‌بوم مؤثر باشد. اتکا بر این مؤلفه‌ها و گام برداشتن در این راه نیاز به باورمندی دارد و اگر بتوان این مؤلفه‌ها را از روایت‌ها در پیوند با اعتقادات عموم مردم استخراج کرد، تأثیر آن دوچندان خواهد بود. در این پژوهش به روش تحلیلی توصیفی و از منظر مطالعات فرهنگی به بازساخت روایت‌های مرتبط با امام رضا علیه السلام با دیدگاهی زیست‌بوم‌گرایانه می‌پردازیم؛ بررسی این روایت‌ها از منظر مطالعات فرهنگی و با رویکردی زیست‌بوم‌گرا می‌تواند به ارائه راهکارهایی نو برای رهایی از بحران‌های زیست‌محیطی بینجامد. انگیزش مخاطبان به تغییر نگرش به زیست‌بوم از جمله این راهکارهاست که با تکیه بر نمادپردازی‌ها و جهان‌نگری تصویری صورت می‌گیرد. این راهکارها در روایت‌های مرتبط با حیات امام رضا علیه السلام نهفته است و می‌تواند الهام‌بخش تولید محتوای رسانه‌ای باشد.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، زیست‌بوم‌گرایی، مطالعات فرهنگی، روایت‌های مذهبی.

۱. پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران: Ha.ghaderi@hsu.ac.ir
۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران (نویسنده مسئول): m.alavi.m@hsu.ac.ir

مقدمه

محیط زیست و زیست‌بوم و حفاظت از آن از مباحث مهم و برجسته در جهان معاصر است. پیشرفت چشمگیر فناوری، افزایش جمعیت، گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی و نگاه ابزارگونه انسان معاصر به طبیعت، زیست‌بوم را با بحران‌های جدی مواجه کرده است. زیست‌بوم‌گرایان با تأکید بر وحدت میان انسان و طبیعت، در پی آن هستند که اندیشه مصرف‌گرایی را تغییر دهند؛ هدف آن‌ها تغییر دیدگاه‌های اخلاقی است. انسان معاصر به این درک دست‌یافته است که چیرگی بر طبیعت بدون توجه به آسیب‌هایی که ممکن است به محیط زیست وارد آید، می‌تواند پیامدهای جبران‌ناپذیری برای حیات بشر داشته باشد؛ از این‌رو، پژوهشگران معاصر کوشیده‌اند از هر زمینه‌ای برای درک علل آسیب‌های وارد شده به محیط زیست بهره ببرند.

روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) افزون بر کاربردهای تاریخی، فقهی و کلامی آن، می‌تواند از منظری دیگر دارای کاربرد و ارزش باشد؛ بازجست این روایت‌ها از منظر مطالعات فرهنگی و در راستای اهداف زیست‌بوم‌گرایانه می‌تواند رهگشای دریافت‌هایی تازه و تأثیرگذار باشد که بر وضعیت اسفبار زیست‌محیطی فعلی تأثیراتی مثبت بگذارد. در واقع باورمندی پیروان امام و تقدس هر آن‌چه در پیوند با ایشان است، زمینه‌ساز همراهی دوچندان باورمندان با اهداف زیست‌بوم‌گرایانه می‌شود و این همان چیزی است که امروزه بدان نیازمندیم.

تحلیل زیست‌بوم‌گرایانه در ذات خود تحلیلی است متکی بر تفکر انتقادی درباره شیوه نگرش انسان به محیط، شیوه و سبک زندگی‌اش و باورهایی که چه بسا در ناخودآگاه فردی یا جمعی او نقش بسته است. پژوهشگر زیست‌بوم‌گرا باید به دنبال سرچشمه‌هایی باشد که ذهن و زندگی بشر را به سمت و سویی برده که بی‌رحمانه طبیعت و محیط زیست را به ورطه نابودی کشاند؛ می‌توان گفت که نگرش زیست‌بوم‌گرایی، نوعی انقلاب فکری و انگاره جدید برای تحلیل عمیق‌تر بحران زیست‌محیطی و جست‌وجوی راهکارهای جدید برای کاهش و مقابله با پیامدهای آن است. در چهارچوب این انگاره جدید است که انواع

نظریه‌ها، اندیشه‌ها و جنبش‌های تازه در عرصه‌های مختلف مثل اقتصاد زیست‌محیطی، اخلاق زیست‌محیطی، سیاست سبزها، بوم‌شناسی رادیکال، فمینیسم بوم‌شناختی و مانند این‌ها پدید آمده است. پژوهشگر زیست‌بوم‌گرا به جای راه‌حل‌های مدیریتی محیط زیست‌گرایانه که صرفاً به مدیریت مصرف بدون تغییر شیوهٔ نگرش و سبک زندگی تأکید دارد، به دنبال تغییر نگاه است و به گمان نگارندهٔ این پژوهش تغییر نگرش و نگاه بدون آگاهی از ریشه‌های آن امکان‌پذیر نیست.

ورود به این مبحث از منظر مطالعات فرهنگی یک دلیل بسیار مهم دارد و آن اینکه تمرکز ما به بررسی ظرفیت‌های زیست‌بوم‌گرایانهٔ روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) است و در این زمینه، روایت‌های رایج دربارهٔ آن حضرت که با روایت‌های مستند تاریخی تطابق ندارد نیز به شرط مقبولیت عام، واکاوی می‌شود؛ چراکه پژوهشگران مطالعات فرهنگی، هر اثر و روایت عامه‌پسند را به‌سان اثری تأثیرگذار بر فرهنگ و در پی آن گفتمان سیاسی اجتماعی به‌دقت واکاوی می‌کنند و تأکیدی بر اثبات مستند بودن، ارزش و اعتبار آن ندارند؛ مهم قدرت تأثیرگذاری این روایت‌ها بر فرهنگ و نگرش مردم است. از جملهٔ این روایت‌ها، نمونهٔ مشهوری است که سبب شده آن حضرت به ضامن آهو شهرت یابد و در بخش بحث و بررسی، به تفصیل به آن خواهیم پرداخت.

۱. بیان مسئله و ضرورت پژوهش

نگاهی گذرا به وضعیت محیط زیست، این نکته را اثبات می‌کند که رویکرد سیاسی اجتماعی بشر به زیست‌بوم، به بحرانی شدن اوضاع انجامیده و تغییر نگرش به مسئلهٔ زیست‌بوم، نیاز جدی است. برای این تغییر نگرش، نیازمند درک دقیق چالش‌های فرهنگی اجتماعی مرتبط با آن هستیم؛ درک دقیق این چالش‌ها از منظر مطالعات فرهنگی و نقد و تحلیل آن با تکیه بر آرای زیست‌بوم‌گرایانه، می‌تواند بستری مناسب برای تغییر نگرش و در بلندمدت تغییر ساختار فرهنگی جامعه پدید آورد؛ تغییر نگرش و ساختار فرهنگی جامعه اگر با بهره‌گیری از نمادها و ایماژهای اعتقادی آن انجام شود، بی‌تردید

مؤثرتر و کاراتر خواهد بود و این همان چیزی است که در این پژوهش با واکاوی روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) در پی آن هستیم.

مسئله اساسی، کشف ظرفیت‌هایی است که در اعتقادات و باورهای شیعیان وجود دارد و می‌توان به بهترین شکل در اهداف زیست‌بوم‌گرایانه از آن بهره برد، اما تاکنون مغفول مانده است. ظرفیت‌هایی که در قالب گزاره‌ها و روایات درباره امام رضا (علیه السلام) نهفته است، قدرت قابل توجهی برای تغییر نگرش و تأثیرگذاری بر فرهنگ مردم دارد؛ به‌ویژه زمانی که بررسی‌ها نشان‌دهنده وجود نوعی نگرش زیست‌بوم‌گرا در کلیت اندیشه‌های آن حضرت است. اعتقاد مردم به آن حضرت خود عاملی تسهیل‌گر برای تغییر نگرش به زیست‌بوم است و ارائه نظام‌مند این نگرش و بهره‌گیری از ظرفیت‌های متعدد تأثیرگذاری آن بر فرهنگ، می‌تواند وضعیت کنونی محیط زیست را بهبود بخشد.

۱-۱. پرسش بنیادین، فرضیه‌ها و روش تحقیق

پرسش‌های اساسی و بنیادین این پژوهش از این قرار است:

۱. در روایت‌ها درباره امام رضا (علیه السلام) چه گزاره‌ها، نمادها و ایماژهایی (جهان‌نگری تصویری و ذهنی) وجود دارد که ظرفیت بهره‌گیری در زمینه اهداف زیست‌بوم‌گرایانه دارد؟
۲. آیا امکان بهره‌گیری از این گزاره‌ها، نمادها و ایماژها برای تأثیرگذاری بر فرهنگ مردم وجود دارد؟

فرضیه‌هایی که در پی این دو پرسش اساسی شکل می‌گیرد، بدین ترتیب است:

۱. تمام روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) که به‌نحوی با عناصر زیست‌بوم پیوند دارد، با اهداف زیست‌بوم‌گرایانه سازگار است.
۲. به سبب اعتقاد و علاقه مردم ایران به امام رضا (علیه السلام) می‌توان از این گزاره‌ها، نمادها و ایماژها برای تغییر نگرش، تأثیرگذاری بر فرهنگ و بهبود وضعیت زیست‌بوم بهره برد.

در کل باید گفت که نمادپردازی و جهان‌نگری تصویری ذهنی نهفته در روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) در چهار موضوع کلی ظرفیت بهره‌گیری در راستای اهداف زیست‌بوم‌گرایانه دارد که عبارت است از: الف. توصیفات امام از پروردگار، ب. روایت‌هایی از امام رضا (علیه السلام) مرتبط با موضوع گیاهان، ج. روایت‌هایی از امام رضا (علیه السلام) مرتبط با موضوع حیوانات، د. روایت‌هایی از امام رضا (علیه السلام) مرتبط با موضوع آب.

با هدف اثبات گمانه‌های پژوهش خواهیم کوشید با گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها از گونه کیفی و با تکیه بر روش استدلالی استقرایی به بررسی ظرفیت‌های زیست‌بوم‌گرایانه روایت‌هایی از حیات امام رضا (علیه السلام) از منظر مطالعات فرهنگی بپردازیم. تحلیل محتوا و بررسی روایت‌ها به این روش، رهگشای ارائه راهکارهایی برای تولید محتوا و تأثیرگذاری بر ذهن مخاطبان با هدف بهبود شرایط زیست‌محیطی است.

۲-۱. پیشینه تحقیق

روز میلاد امام رضا (علیه السلام) با آنکه با عنوان روز «محیطبان» نام‌گذاری شده است، هیچ پژوهش علمی و دقیقی که به پیوند میان آرای امام رضا (علیه السلام) و زیست‌بوم‌پردازد، یافت نشد. در واقع، این نام‌گذاری صرفاً با تأکید بر صفتی کلیدی صورت گرفته که در ذهن عموم توصیف‌گر امام رضا (علیه السلام) است: ضامن آهو. همین روایت عامیانه کافی بوده که نام محیطبان با روز میلاد امام هشتم شیعیان تلاقی پیدا کند. این در حالی است که در روایت‌هایی از حیات آن حضرت می‌توان شواهد گسترده‌تری در این باره یافت. درباره این موضوع، معدود کارهایی که صورت گرفته در حد نوشتارهایی اینترنتی، بسیار کوتاه و غیرتخصصی است که بدون روش علمی اجرا شده و ارزش یادکرد در این مقاله ندارد.

هرچند پژوهش‌های زیست‌بوم‌گرایانه، رو به گسترش است، پژوهشی با رویکرد زیست‌بوم‌گرایانه درباره شخصیت و زندگی امام رضا (علیه السلام) انجام نشده است. اگرچه عمر جنبش زیست‌بوم‌گرایی به نیم قرن نیز نمی‌رسد، پژوهش‌های شایان توجهی در این

زمینه وجود دارد. مقاله گلازبورک (۲۰۰۲) با عنوان «Karen Warren's Ecofeminism»، عبدالحسین وهاب‌زاده در کتاب *بوم‌شناسی علمی عصیانگر* مجموعه‌ای از مقالات مرتبط با این جنبش را گردآوری و ترجمه کرده است. فیلیپ دبلیوساتن در بخشی از کتاب *درآمدی بر جامعه‌شناسی محیط زیست* به تبیین رویکرد زیست‌بوم‌گرا پرداخته است. آلن درینگ در کتاب *چقدر کافی است؟ (جامعه مصرفی و آینده زمین)* با نگاهی زیست‌بوم‌گرایانه، اصول مربوط به جامعه مصرفی را واکاوی می‌کند. راشل کارسون در کتاب *بهار خاموش* با نگاهی زیست‌بوم‌گرا بهره‌گیری از فناوری در راستای کشاورزی صنعتی را به نقد می‌کشد. در زبان فارسی نیز می‌توان مواردی با این رویکرد یافت که از آن جمله باید به کتاب زهرا پارساپور (۱۳۹۲) با عنوان *نقد بوم‌گرا* اشاره کرد؛ از این پژوهشگر (۱۳۹۲) کتاب دیگری از ترجمه‌گزیده مقالات این حوزه با عنوان *درباره نقد بوم‌گرا* منتشر شده است. از دیگر پژوهش‌های زیست‌بوم‌گرایانه باید به پایان‌نامه هستی‌قادری سهی (۱۳۹۶) با عنوان «بازشناخت انتقادی بوم‌فمینیسم با تکیه بر شعر شاعران برجسته معاصر فارسی» و نیز رساله او (۱۳۹۹) با عنوان «تحلیل زیست‌بوم‌گرایانه باورهای اسطوره‌ای ایران در اوستا» اشاره کرد که با همین رویکرد انجام شده است. همچنین از این نویسنده با همراهی مهیار علوی مقدم، ابراهیم استاجی و علی تسنیمی (۱۳۹۹) با عنوان «واکاوی زیست‌بوم‌گرایانه گزاره‌های اساطیری اوستا با تاکید بر دیدگاه ژیلبر دوران» منتشر شده است که رویکردی زیست‌بوم‌گرایانه دارد. در تمام این پژوهش‌ها می‌توان نگرش زیست‌بوم‌گرایانه را به صورت مستقل دریافت، اما در هیچ کدام، با رویکرد یادشده به بررسی زندگی، اندیشه‌ها و احادیث امام رضا (علیه السلام) پرداخته نشده است. پژوهش‌هایی درباره امام رضا (علیه السلام) نیز وجود دارد که با رویکرد مطالعات فرهنگی اجرا شده است؛ از آن جمله می‌توان به مقاله سویل ماکویی (۱۳۸۹) با عنوان «بازنمایی جایگاه حضرت امام رضا (علیه السلام) در فرهنگ مردم ایران؛ آیین‌ها و نمادها» و نیز مقاله رضا کشاورز و سیدمهدی دلبری (۱۳۹۶) با عنوان «مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا (علیه السلام) در تبادول و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان» اشاره کرد. در این پژوهش‌ها نیز البته اشاره‌ای به نگرش زیست‌بوم‌گرای نیست. از این‌رو، پژوهش پیش‌رو در نوع خود، پژوهشی بسیار تازه به شمار می‌آید.

۱-۳. مبانی نظری تحقیق

محیط زیست و زیست‌بوم و حفاظت از آن یکی از مباحث مهم و برجسته در جهان معاصر است. پیشرفت چشمگیر فناوری، افزایش جمعیت، گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی و نگاه ابزارگونه انسان معاصر به طبیعت، زیست‌بوم را با بحران‌های جدی مواجه کرده است. زیست‌بوم‌گرایان با تأکید بر وحدت میان انسان و طبیعت، در پی آن هستند که اندیشهٔ مصرف‌گرایی را تغییر دهند؛ هدف آن‌ها تغییر دیدگاه‌های اخلاقی است. انسان معاصر به این درک دست یافته است که چیرگی بر طبیعت بدون توجه به آسیب‌هایی که ممکن است به محیط زیست وارد آید، می‌تواند پیامدهای جبران‌ناپذیری برای حیات بشر داشته باشد؛ به همین دلیل، پژوهشگران معاصر کوشیده‌اند از هر زمینه‌ای برای درک علل آسیب‌های واردشده به محیط زیست بهره ببرند.

تحلیل زیست‌بوم‌گرایانه در ذات خود تحلیلی است متکی بر تفکر انتقادی دربارهٔ شیوهٔ نگرش انسان به محیط، شیوه و سبک زندگی اش و باورهایی که چه بسا در ناخودآگاه فردی یا جمعی او نقش بسته است. پژوهشگر زیست‌بوم‌گرا باید به دنبال سرچشمه‌هایی باشد که ذهن و زندگی بشر را به سمت‌وسویی برده که بی‌رحمانه طبیعت و محیط زیست را به ورطهٔ نابودی کشانده؛ می‌توان گفت که نگرش زیست‌بوم‌گرایی نوعی انقلاب فکری و انگارهٔ جدید برای تحلیل عمیق‌تر بحران زیست‌محیطی و جست‌وجوی راهکارهای جدید برای کاهش و مقابله با پیامدهای آن است. در چهارچوب این انگارهٔ جدید است که انواع نظریه‌ها، اندیشه‌ها و جنبش‌های تازه در عرصه‌های مختلف، مثل اقتصاد زیست‌محیطی، اخلاق زیست‌محیطی، سیاست سبزها، بوم‌شناسی رادیکال، فمینیسم بوم‌شناختی و مانند این‌ها پدید آمده است. پژوهشگر زیست‌بوم‌گرا به جای راه‌حل‌های مدیریتی محیط زیست‌گرایانه که صرفاً به مدیریت مصرف بدون تغییر شیوهٔ نگرش و سبک زندگی تأکید دارد، به دنبال تغییر نگاه است و به گمان‌نگارندهٔ این پژوهش تغییر نگرش و نگاه بدون آگاهی از ریشه‌های آن امکان‌پذیر نیست.

دیگر جنبهٔ مورد اتکا در بررسی‌های این پژوهش، مطالعات فرهنگی است. مطالعات

فرهنگی در اواسط دهه ۱۹۵۰ میلادی تحت تأثیر دو کتاب کاربردهای سواد نوشته ریچارد هوگارت و فرهنگ و جامعه نوشته ریموند ویلیامز شکل گرفت. در یک تعریف کلی می‌توان گفت که مطالعات فرهنگی به عنوان گرایشی بینارشته‌ای با بهره‌گیری از رویکردهای رایج در نقد ادبی، جامعه‌شناسی، تاریخ و مطالعات رسانه، به موضوع سوپرتکتیویته و قدرت می‌پردازد؛ نوع نگاه پژوهشگران مطالعات فرهنگی به فرهنگ، به گونه‌ای است که از دسته‌بندی این مفهوم به فرهنگ والا و فرهنگ توده (یا مبتذل) می‌پرهیزند (هال، ۱۳۹۷: ۸) و با این رویکرد مرزبندی رایج میان ناقدان هنری و ادبی درباره هنر را نیز به کناری می‌گذارند؛ مرزبندی رایجی که بر اساس آن صرفاً هنر والا و نخبه‌گرا ارزش نقد و بررسی دارد و هنر عامه‌پسند ارزش نقد ندارد؛ با کنار گذاشتن این دیدگاه، پژوهشگران مطالعات فرهنگی هر اثر عامه‌پسند را به‌سان اثری تأثیرگذار بر فرهنگ و در پی آن گفتمان سیاسی اجتماعی به‌دقت واکاوی می‌کنند.

پژوهشگران مطالعات فرهنگی با چنین رویکردی به بررسی تمامی آثار مورد توجه مردم، حتی آگهی‌های تجاری می‌پردازند و بر این باور هستند که در پس ظاهر خنثی و معصوم این آثار عامیانه، رفتارهایی گفتمانی به نمایش درمی‌آید (پاینده، ۱۳۸۵: ۱) که هم نشانه کیفیت فرهنگی جامعه است و هم بر آن تأثیر می‌گذارد. در واقع، ایماژهای (جهان‌نگری تصویری و ذهنی) آثار عامیانه از آگهی‌های تجاری گرفته تا نماهنگ‌های ویژه، هم بازتاب‌دهنده و هم شکل‌دهنده نظامی ایدئولوژیک هستند و هویت و معنای زندگی روزمره ما را برای ما تعریف می‌کنند و برمی‌سازند (همان). بررسی این جهان‌نگری‌های تصویری ذهنی و تأثیرات آن بر عموم مردم، یکی از جنبه‌های مورد تأکید در پژوهش پیش‌روست و آن را در دسته پژوهش‌های مطالعات فرهنگی جای می‌دهد.

۲. بحث و بررسی

پیش از ورود به این مبحث ذکر این نکته ضروری است که بازجست و بررسی روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) از منظر مطالعات فرهنگی نیازمند بررسی سندیت روایت‌ها نیست؛

چراکه هدف از این بررسی، ارزیابی تأثیراتی است که این روایت‌ها بر عموم باورمندان می‌گذارد و ناگفته پیداست که مخاطب عام با چنین روایت‌هایی نه از منظر یک پژوهشگر علم حدیث که از منظر یک معتقد رویارو می‌شود. با چنین رویکردی روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) از چهار جنبه واکاوی می‌شود.

۲-۱. بازتاب حرمت حیات موجودات زیست‌بوم در توصیفات امام رضا (علیه السلام) از پروردگار

در روایت‌های بازمانده از امام رضا (علیه السلام) نکته شایان توجه آن است که ایشان در توصیف صفات پروردگار نیز مطالبی تبیین می‌کنند که یادآور توجه ویژه ایشان به زیست‌بوم است؛ از آن جمله می‌توان به روایتی از گفت‌وگوی فتح ابن یزید جرجانی و امام رضا (علیه السلام) در عیون اخبار رضا (علیه السلام) اشاره کرد که در آن امام رضا (علیه السلام) حیوانات را به مثابه نشانه لطافت و ظرافت آفرینش پروردگار، توصیف می‌کند؛ توصیفی که از منظر مطالعات فرهنگی، از حیوانات یادشده در این روایت، ایماژهایی (جهان‌نگری تصویری و ذهنی) نیرومند برای تأثیرگذاری بر ذهن باورمندان می‌سازد:

ای فتح! به این جهت می‌گوییم لطیف که در خلق کردن، لطافت و ظرافت دارد و به اشیای کوچک و ظریف آگاه است، آیا اثر صنع او را در گیاهان ظریف و غیر ظریف نمی‌بینی؟ آیا اثر خلق او را در خلقت ظریف و دقیق حیوانات کوچکی مثل پشه و پشه‌ریزه و کوچک‌تر از آنکه چشم به‌سختی آن را می‌بیند بلکه از فرط ریزی، نر و ماده و بچه و بزرگ آن‌ها از یکدیگر تشخیص داده نمی‌شود، ندیده‌ای؟ وقتی کوچکی آن‌ها را در عین ظرافت‌شان می‌بینیم، وقتی آشنایی آن‌ها را به نحوه آمیزش مخصوص به خود و فرار از مرگ و جمع‌آوری مایحتاجشان از دل دریاها و پوست درختان و پهنه دشت‌ها و بیابان‌ها می‌نگریم، وقتی به سخن گفتن آن‌ها و نحوه فهم سخنان یکدیگر و فهمیدن کلام بزرگ‌ترها به توسط بچه‌ها و غذا آوردن والدین برای فرزندانشان را می‌اندیشیم (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۵۸-۲۵۹).

در ادامه این گفت‌وگو که خود دارای ارزش‌هایی ویژه از نظر مطالعات فرهنگی است، آنچه

با اندیشه‌های زیست‌بوم‌گرایانه تطابق در خوری دارد، قایل گشتن روح در جانوران است: چطور به خداوند بزرگی که مخلوقاتی ریز و درشت دارد و در جانوران روح‌هایی قرار داده و هر جنسی را از جنس دیگر متباین ساخته به طوری که هیچ شبیه یکدیگر نیستند، لطیف (دقیق و با ظرافت) گفته نشود؟ (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۶۸).

این باور سبب می‌شود که در میان باورمندان، نگاهی برابرانه به حیوانات شکل گیرد؛ نگاهی که در صورت ترویج، می‌تواند به شکل‌گیری یک نگرش مؤثر مبتنی بر حرمت حیات حیوانات بینجامد؛ نگرشی که فرهنگ عموم مردم را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. توصیفات امام رضا (علیه السلام) از کیفیت صفاتی چون شنوایی و بینایی پروردگار، افزون بر ارزش‌های فلسفی کلامی، این جهان‌نگری تصویری را در ذهن مخاطب باورمند، نهادینه می‌کند که پروردگار کوچک‌ترین نواها و تکانه‌های زیست‌بوم و اجزای آن را می‌شنود و رصد می‌کند؛ نگرشی که این باور را تقویت می‌کند که پروردگاری چنین شنوا و بینا، بی‌گمان از فریاد دادخواهی موجودات این زیست‌بوم نخواهد گذشت:

او شنوایی است که صدای تمام خلایق از عرش تا فرش از مورچه‌های ریز گرفته تا بزرگ‌تر از آن، در دریا و خشکی بر او پوشیده نیست و زبان آن‌ها را با هم اشتباه نمی‌کند و در این موقع گفتیم: او شنواست ولی بدون گوش و گفتیم او بیناست ولی نه با چشم، زیرا او اثر دانه بسیار ریز و سیاه خردل را در شب ظلمانی بر روی سنگ سیاه می‌بیند و نیز حرکت مورچه را در شب تاریک می‌بیند و از نفع و ضرر آن مطلع است و آمیزش و بچه‌ها و نسل آن را می‌بیند و در نتیجه گفتیم: او بیناست اما نه مانند بینا بودن مخلوقات (همان: ۲۶۹).

از منظر مطالعات فرهنگی چنین ایمازی بازدارنده باورمندان از رنجش موجودات زیست‌بوم است. بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌ها مرتبط با امام رضا (علیه السلام) از گیاهان نوع نگرش حاکم بر روایت‌ها به گونه‌ای است که می‌توان از آن نمادهایی مؤثر در راستای تقویت نگاه زیست‌بوم‌گرا به گیاهان استخراج کرد؛ نمادهایی که به یاری باور ژرف علاقه‌مندان به آن امام و روایت‌های تأثیرگذار پیرامون آن، زمینه را برای تغییرات مثبت

فرهنگی در این زمینه مهیا می‌کند. در جدول (۱) دورنمایی از تحلیل محتوای تلخیصی این موضوع آمده است.

جدول (۱)

موضوع	ردیف	بخشی از متن روایت یا حدیث	ارجاع	تحلیل محتوای تلخیصی
بازتاب حرمت حیات موجودات زیست‌بوم در توصیفات امام رضا (علیه السلام) از پروردگار	۱	به این جهت می‌گوییم لطیف که در خلق کردن، لطافت و ظرافت دارد [...] آیا اثر خلق او را در خلقت ظریف و دقیق حیوانات کوچک [...] ندیده‌ای؟	(ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۵۸-۲۵۹)	توصیف حیوانات به مثابه نشانه لطافت و ظرافت آفرینش پروردگار
	۲	خداوند بزرگی که مخلوقاتی ریز و درشت دارد و در جانوران روح‌هایی قرار داده.	(همان: ۲۶۸)	باور به وجود روح پروردگار در جانوران
	۳	اوشنوبی است که صدای تمام خلایق از عرش تا فرش از مورچه‌های ریز گرفته تا بزرگ‌تر از آن، در دریا و خشکی بر او پوشیده نیست [...] و نیز حرکت مورچه را در شب تاریک می‌بیند و از نفع و ضرر آن مطلع است.	(همان: ۲۶۹)	توصیف خداوند به عنوان شنوا و بینای دادخواهی حیوانات

۲-۲. بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های مرتبط با امام رضا

(علیه السلام) از گیاهان

در روایات نقل‌شده از آن حضرت و نیز احادیث مرتبط با ایشان، می‌توان نوعی حرمت‌بخشی با اتکا به نمادین‌سازی، درباره گیاهان مشاهده کرد که در نوع خود شایان توجه است. برای نمونه آن حضرت با واسطه از قول رسول خدا ﷺ بیان می‌کند:

و به همین اسناد از آن حضرت روایت کرده که گفت: [حسن بن] علی (علیه السلام) فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به دو دست مبارک خویش گل سرخی را به من داد، چون آن را به بینی خود نزدیک نمودم فرمود: این گل سرخ بعد از برگ درخت مورد از سید گل‌های بهشت است (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۴۷).

این که گل سرخ، سید گل‌های بهشت و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر آن تأکید ورزد، ارزشی نمادین بدان می‌بخشد و باورمندان را راغب به احترام می‌کند. نمادین‌تر و گیراتر از روایت یاد شده، روایتی تاریخی است که پیرامون کاشت بادام، توسط امام رضا (علیه السلام) در لاشاباذ (بلاش‌آباد) وجود دارد؛ بادامی که به درختی بارور و مورد احترام مبدل می‌شود و برای باورمندان به مرام و مسلک امام (علیه السلام) همچون نمادی نیرومند واسطه فزونی و شفا بخشی می‌شود:

محمد بن احمد بن اسحاق نیشابوری گوید: از جدّه‌ام خدیجه دختر حمدان بن پسندیده شنیدم وقتی آن حضرت علیه السلام به نیشابور وارد شدند به «لاشاباذ» که در ناحیه غربی شهر است در خانه جدم پسندیده نزول اجلال فرمودند و وی را پسندیده گفتند برای اینکه حضرت در میان تمام خانه‌ها خانه او را اختیار کرد و پسندیده کلمه فارسی است و معنایش به عربی مرضی است که مراد شخص مورد رضایت است، چون به خانه ما وارد شد نهال بادامی در زاویه‌ای از زوایای آن خانه کاشت و آن نهال رویید و در عرض یک سال درختی شد و ثمر داد و مردم این را فهمیدند و از بادام آن برای شفای بیماران می‌بردند و هر کس را که دچار نوعی بیماری بود به یک بادام آن درخت تبرک می‌جست و آن را به‌عنوان شفایابی می‌خورد و بهبود می‌یافت و هر کس را ناراحتی چشم بود دانه‌ای از آن بادام را روی چشم خود می‌گذاشت و شفا می‌یافت و زن باردار اگر درد زایمان بر او سخت می‌شد یک حبّه از مغز بادام آن تناول می‌کرد و وضع حمل بر او آسان و در حال فارغ می‌شد و هر گاه حیوانی از چهارپایان اهلی مبتلا به قولنج می‌گشت ترکه‌ای از شاخ آن درخت بر زیر شکمش می‌سودند عافیت می‌یافت و باد قولنج به برکت حضرت رضا (علیه السلام) از او دور می‌شد (همان، ج ۱: ۲۹۲-۲۹۳).

آنچه در ادامه این روایت پرکشش در خور توجه است، تأثیر بی‌حرمتی به حریم این گیاه

نمادین در زندگی افراد است؛ گویی این گیاه و سرنوشت بی‌حرم‌تان نمادی است از سرنوشت بشری که با زیاده‌خواهی و سلطه‌جویی حق وجود و حیات گیاهان را نادیده می‌گیرد:

روزگاری چند گذشت که آن درخت خشک شد، جدم آمد و شاخه‌های آن را قطع کرد و دیده‌اش کور شد، سپس ابن حمدان که او را ابو عمرو می‌گفتند؛ تنه آن را برید و از روی زمین برداشت، بعد اموال او که هفتاد هزار تا هشتاد هزار درهم ارزش آن‌ها بود، در دروازهٔ فارس همه نابود گردید و از دست رفت و چیزی برای او باقی نماند و این ابو عمرو دو پسر داشت که دفتردار محمد بن ابراهیم بن سمجور بودند یکی بنام ابوالقاسم و دیگری به نام ابوصادق، خواستند که این خانه را تعمیر کنند و بیست هزار درهم (صرف) مخارج آن کردند و هنگام تعمیر خانه ریشه‌های درخت مزبور را از جا درآوردند و نمی‌دانستند که چه عاقبتی خواهند داشت، بعداً یکی از آن دو پسر متولّی اراضی و املاک و امیر خراسان شد و پس از مدّتی با محملی به شهر بازگشت در حالی که پای راستش سیاه شده بود و کم‌کم گوشت آن متلاشی شد و یک ماه طول نکشید که جان به جان آفرین تسلیم نمود و آن دیگر که برادر بزرگ‌تر بود در دیوان امیر نیشابور دفتردار شد و جماعتی گرد او بودند و خطی بسیار نیکو داشت، روزی یکی از کارمندانش در میان جمعیت که همگی در کنارش بودند گفت:

خداوند صاحب این خطّ را از چشم بد حفظ کند، همان دم دستش بلرزید و به ریشه افتاد و قلم از دست او بیفتاد و دملی در آن پیدا شد، به منزل رفت و ابو العباس کاتب با جماعتی به عیادتش رفتند و به او گفتند: این ناراحتی از حرارت (فشار خون) است، رگ بزن و یا حجامت کن، وی بپذیرفت و حجام آمد و از او خون گرفت، روز دیگر به عیادتش آمدند و بار دیگر او را گفتند: خون بگیر. وی در بار دوم حجامت کرد و خون گرفت، ولی همان روز مرگش فرا رسید و دار فانی را وداع گفت و مردن هر دو برادر در کمتر از یک سال اتفاق افتاد (همان، ج ۲: ۲۹۳-۲۹۴).

از منظر مطالعات فرهنگی این نماد نیرومند می‌تواند به یک جهان‌نگری تصویری و ذهنی مؤثر برای تقویت زیست‌بوم‌گرایی تبدیل شود؛ به‌ویژه که هنوز در روستای بلاش آباد درخت‌های بادام بسیاری وجود دارد که می‌تواند تصوّر و تداعی آن نماد مؤثر را در ذهن

تسهیل کند. کافی است بر روی درخت‌های بادام این منطقه و این گمانه که چه بسا این بادام‌ها از نژاد آن بادام رضوی پدید آمده‌اند، تمرکز شود و بر این اساس جشنواره‌های سالانه زیست‌بوم‌گرا پدید آید و تولید محتوا انجام شود.

در راستای دست‌یافتن به یک تحلیل محتوای تلخیصی، دورنمایی از موارد مطرح شده در زیرمجموعه این موضوع در قالب جدول (۲) ارائه می‌شود تا درک جوانب متعدد موضوع سهولت یابد.

جدول (۲)

موضوع	ردیف	بخشی از متن روایت یا حدیث	ارجاع	تحلیل محتوای تلخیصی
بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های پیرامون امام رضا (علیه‌السلام) از گیاهان	۱	امام رضا (علیه‌السلام) با واسطه روایت می‌کند از رسول خدا ﷺ به دو دست مبارک خویش گل سرخی را به من [حسن بن علی (علیه‌السلام) داد، چون آن را به بینی خود نزدیک کردم فرمود: این گل سرخ بعد از برگ درخت مورد از سید گل‌های بهشت است.	(ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۴۷)	حرمت‌بخشی به گیاهان با نمادین‌سازی و انتساب آن به رسول خدا ﷺ
	۲	نهل بادامی در زاویه‌ای از زوایای آن خانه کاشت و آن نهال روید و در عرض یک سال درختی شد و ثمر داد و مردم این را فهمیدند و از بادام آن برای شفای بیماران می‌بردند.	(همان، ج ۱: ۲۹۲-۲۹۳)	تبدیل گیاه به نمادی نیرومند و واسطه فزونی و شفابخشی امام
	۳	جدم آمد و شاخه‌های آن را قطع کرد و دیده‌اش کور شد.	(همان، ج ۲: ۲۹۳-۲۹۴)	خشم خدا در پی بی‌احترامی به یک گیاه نمادین شده از سوی امام رضا (علیه‌السلام)

۳-۲. بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های مرتبط با امام رضا

(علیه السلام) از حیوانات

روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) این ظرفیت را به صورت گسترده دارد که جهان‌نگری تصویری منطبق با اصول زیست‌بوم‌گرایی در ذهن مردم ایجاد کند. اگر از منظر مطالعات فرهنگی نیز نگاه عامهٔ مردم به امام رضا (علیه السلام) را واکاوی کنیم، یکی از توصیفات کلیدی مردم از امام رضا (علیه السلام)، «ضامن آهو» است. این تصور آنچنان غالب است که تصاویر، اشعار و نگاره‌هایی متناسب با آن دربارهٔ امام رضا (علیه السلام) شکل گرفته است و بنا بر همین تصورات تأثیرگذار، روز محیط‌بان هم‌زمان با روز میلاد امام رضا (علیه السلام) انتخاب شده است. جالب آنکه روایتی عامیانه نیز در این موضوع شکل گرفته که با روایت تاریخی تطابق چندانی ندارد.

بر اساس روایت عامیانهٔ موجود، یک شکارچی، در پی شکار آهو به امام رضا (علیه السلام) می‌رسد و آهو به امام پناه می‌برد. امام از شکارچی می‌خواهد که آهو را رها کند و شکارچی ادعا می‌کند این حیوان روزی اوست. امام از او می‌خواهد که آهو را رها کند تا برود و بچه‌هایش را شیر دهد و بازگردد؛ در تضمین بازگشت آهو، امام اشاره می‌کند که شترش را در صورت بازنگشتن آهو به شکارچی خواهد داد. آهو می‌رود و بازمی‌گردد و همین باعث تنبه و توبهٔ شکارچی می‌شود. توبه‌ای که سبب می‌شود، شکارچی کمانش را بشکند. در این روایت عامیانه تمام مؤلفه‌های مورد نیاز یک جهان‌نگری تصویری ذهنی زیست‌بوم‌گرا وجود دارد؛ از جمله گذار از مرحلهٔ نگرش سلطه‌گر و تلاش برای شکار به مرحلهٔ نگرش برابرانه و تلاش برای توبه و شکستن کمان و همچنین تأکید بر نگاه مهربان، پرعطوفت و حامیانهٔ امام به‌عنوان عصارهٔ فضایل بشری به حیوانات. نگارگر بزرگی چون محمود فرشچیان نیز تحت تأثیر همین روایت عامیانه قرار گرفته و اثر مینیاتور «ضامن آهو» را خلق کرده است. در این اثر که در ابعاد ۸۰ × ۱۰۰ سانتی‌متر روی مقوای بدون اسید با تکنیک اکریلیک و به سبک نگارگری آفریده شده، این جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا که در میان مردم رواج یافته، به بهترین شکل تصویر شده است. در این نگاره، همگرایی زیست‌بوم‌گرایانهٔ تمامی حیوانات، گیاهان و

انسان به بهترین شکل نشان داده شده است. اگر بخواهیم به این روایت و آثار هنری برآمده از آن نگاهی با تکیه بر علم حدیث بیندازیم، باید آن را رد کنیم، اما بررسی این روایت با تکیه بر مطالعات فرهنگی، این نکته را به ما یادآور می‌کند که گرچه روایت عامیانه با روایت معتبر تفاوت‌هایی دارد، روایت عامیانه را باید حاصل تصاویری متکی بر روایت اصلی دانست که در طی قرن‌ها در ذهن مردم شکل گرفته است و این روایت تمام اندیشه‌ها، شخصیت و مرام امام رضا (علیه السلام) را در خود جای داده است؛ این روایت و جهان‌نگری تصویری ذهنی نهفته در آن، افزون بر آن که برآمده نوع نگاه امام به زیست‌بوم بوده است، می‌تواند سرچشمه تأثیراتی زیست‌بوم‌گرایانه بر ذهنیت مردم باشد.

اصل روایت ضامن آهو نیز کارآمد است و همان الگوهای زیست‌بوم‌گرایانه سودمند را دارد. در زیر به اصل این روایت می‌پردازیم:

محمد بن احمد ابوالفضل نیشابوری - رضی الله عنه - گوید: از حاکم رازی دوست ابی جعفر عتبی شنیدم گفت: ابو جعفر عتبی مرا به نزد ابو منصور بن عبد الرزاق فرستاد و چون روز پنج‌شنبه بود از او اذن خواستم که به زیارت حضرت رضا (علیه السلام) بروم، گفت: بشنو برای تو در امر این مشهد و زیارتگاه مقدس چیزی بگویم، آن‌گاه گفت: من در ایام جوانی نادان بودم و بر زوار و اهل این مشهد آزار می‌رساندم و راه را بر زوار آن می‌بستم و متعرض زائران می‌شدم و آنان را لخت می‌کردم و اموالشان را می‌ربودم، پس روزی به شکار رفته بودم و آهویی را دیدم و تازی (سگ شکاری) خود را در پی آن فرستادم و پیوسته آن تازی او را تعقیب می‌کرد تا این که آهو به داخل محیط آن مشهد پناه برد و ایستاد و تازی در مقابل آن ایستاد و نزدیک آن نمی‌رفت و من آنچه می‌کردم که سگ نزدیک به آن شود، نمی‌شد و چون آهو از جای خود حرکت می‌کرد تازی آن را دنبال می‌نمود تا آهو داخل صحن گردید و تازی در همان موضع بایستاد و داخل نشد، پس آهو داخل حجره‌ای از حجره‌های صحن مقدس شد و من به صحن داخل شدم و آهو را ندیدم، از ابونصر قاری پرسیدم: آهویی که الان داخل صحن شد کجا رفت؟ گفت: آن را ندیدم، در

مکانی که آهو داخل آن شده بود رفتیم، پشک و اثر آمدن آهو را دیدم اما خود آن را ندیدم، با خدا عهد کردم که از آن پس زوار را اذیت نکنم و متعرض آنان نشوم مگر برای کار خیر و رفع حاجت‌شان و پس از آن هر گاه برای من مشکلی روی می‌داد به زیارت آن حضرت می‌رفتم و در آنجا دعا و ناله و زاری می‌کردم و حاجت خود را از خداوند می‌خواستم و خداوند حاجت مرا مرحمت می‌فرمود و در آنجا از خداوند خواستم که به من پسری عنایت فرماید، دعایم مستجاب شد و دارای پسری شدم و چون به حد رشد و بلوغ رسید، او را کشتند، من باز به مشهود رفته و از خداوند خواستم پسری به من روزی کند، خداوند فرزندی پسر برای بار دوم به من عطا فرمود و تاکنون در آنجا حاجتی از خدا نخواسته‌ام جز اینکه خداوند به من عطا فرموده است و این آن چیزی است که برای من از برکت این مرقد مطهر که خداوند بر ساکنش درود فرستد به ظهور رسیده است (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۷۰۱-۷۰۲).

روایتی که امام رضا (علیه السلام) را ضامن آهو معرفی می‌کند، آنچنان غنی است که برای نمادپردازی‌های زیست‌بوم‌گرایانه و تأثیرگذاری بر باورمندان کفایت می‌کند؛ با این حال، این یگانه بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) از حیوانات نیست. نوع نگاه امام رضا (علیه السلام) به حیوانات سبب شده که روایت‌های متعددی درباره نگرش ایشان به این موضوع پدید آید؛ از جمله این موارد، تأکیدهایی است که آن حضرت به نکشتن حیوانات مختلف داشتند. از جمله این موارد می‌توان به چکاوک اشاره کرد که امام رضا (علیه السلام) این پرنده را تسبیح‌گوی خداوند و لعنت‌کننده دشمنان رسول خدا ﷺ توصیف می‌کند:

الكافی: عن العدة عن سهل بن زياد عن أبي عبد الله الجاموراني عن سليمان الجعفری قال سمعت أبا الحسن الرضا يقول لا تقتلوا القبرة ولا تأكلوا لحمها فإنها كثيرة التسبيح و تقول في آخر تسبيحها لعن الله مبغضی آل محمد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۴: ۳۰۰).

چکاوک را نکشید و گوشتش را نخورید که او تسبیح بسیار گوید و در آخر تسبیح‌هایش می‌گوید که خداوند دشمنان آل محمد ﷺ را لعنت کند.

این دقت امام رضا (علیه السلام) به صدای پرنده و توصیف زیبای ایشان می‌تواند پیروان را به نگاهی مهربانانه و الهی به حیوانات برانگیزاند. چنین نگاه مهربانانه‌ای به چکاوک محدود نمی‌شود؛ آن حضرت شانه‌به‌سر را نیز با نگاهی الهی، هنرمندانه و مهربانانه توصیف می‌کردند:

أبی ایوب المدینی، عن سلیمان بن جعفر الجعفری، عن أبی الحسن الرضا (علیه السلام)، قال: فی کل جناح هدهد مكتوب بالسریانیة: آل محمد خیر البریة (حزّ العاملی، ج ۲۳: ۳۹۵).

امام رضا (علیه السلام) فرمود: در هر بال شانه‌به‌سر به لغت سریانی نوشته شده: خاندان محمد، بهترین مردم‌اند.

چنین نگاهی به حیوانات بی‌تردید با مؤلفه‌های زیست‌بوم‌گرایانه هم‌سوست و از منظر مطالعات فرهنگی می‌تواند نقشی مؤثر در ایجاد فرهنگ زیست‌بوم‌گرا ایفا کند. آنکه در شانه‌به‌سر مدح رسول (صلی الله علیه و آله) و در چکاوک تسبیح خدا می‌بیند، حریم حیات حیوانات را پاس می‌دارد و چنین جهان‌نگری تصویری ذهنی است که برای تثبیت زیست‌بوم‌بدان نیازمند است.

این مهر و شفقت امام رضا (علیه السلام) در روایتی دیگر نیز مشهود است:

محمد بن یعقوب، عن محمد بن یحیی و غیره، عن محمد ابن احمد، عن یعقوب بن یزید، عن یحیی بن المبارک، عن عبدالله بن جبلة، عن محمد بن الفضیل، عن أبی الحسن (علیه السلام) قال: قلت: جعلت فداك، كان عندی كبش سمین لاضحی به فلما أخذته و أضجعتة نظر إلی فرحمته ورققت علیه ثم إنی ذبحته، قال: فقال لی: ما كنت احب لك أن تفعل، لا تربین شیئا من هذا ثم تذبحه (همان، ج ۱۴: ۲۰۸).

محمد بن فضیل می‌گوید: به امام رضا (علیه السلام) عرض کردم: من برای قربانی روز عید اضحی، بزّه‌ای را پرورش دادم. چون او را گرفتم و خوابانیدم، نگاهی به من کرد، دلم برایش سوخت و با آن مدارا کردم، سپس سرش را بریدم.

حضرت فرمود: دوست نداشتیم چنین می‌کردی. این‌گونه نباشد که حیوانی را پرورش دهی، سپس سرش را ببری.

چه بسا از نظر فقهی پرورش یک گوسفند و سپس ذبح آن، امری نکوهیده نباشد، اما نگرش مشفقانهٔ امام رضا (علیه السلام) آن را نمی‌پسندد و روا نمی‌بیند. همچنین است برخی احادیث که از زبان امام رضا (علیه السلام) نقل شده و منسوب به پیامبر اسلام است:

وبالاسناد عن أبي الحسن الرضا (علیه السلام) قال: نهی رسول الله صلی الله علیه و آله عن قتل الهدهد والصد والصراد والصوام والنحلة (همان، ج ۲۳: ۳۹۵).

امام رضا علیه السلام از پدرانشان از حضرت علی علیه السلام نقل کردند که حضرت رسول صلی الله علیه و آله از کشتن پنج حیوان نهی فرمودند که عبارت‌اند از: صد صوام، هدهد، زنبور عسل، مورچه و قورباغه (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۵۵۶).

مجموع این احادیث و روایت‌ها که در میان مردم نیز رواج یافته، چه سندیت داشته و چه در اعتبار اسناد آن شک باشد، از منظر مطالعات فرهنگی، به سبب تأثیرات عمیقی که می‌تواند بر عموم مردم بگذارد، در خور توجه است و قابل چشم‌پوشی نیست. در واقع اندیشمندان مطالعات فرهنگی بیش و پیش از آنکه سندیت این موارد را ارزیابی قرار دهند، میزان تأثیرگذاری و کیفیت آثار آن را می‌سنجند و در این باره ظرفیت‌های زیست‌بوم‌گرایانهٔ چنین روایت‌هایی شایان توجه است.

یکی دیگر از روایت‌هایی که امام رضا (علیه السلام) از قول رسول خدا ﷺ نقل کرده است، گفت‌وگوی مورچه و سلیمان است:

عبد الله بن محمد قرشی به سند متن از داود بن سلیمان غازی روایت کرده که از علی بن موسی (علیه السلام) شنیدیم از پدرش موسی از جدش جعفر بن محمد (علیه السلام) روایت کرد که در آیه فَتَبَسَّمْ ضاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا می‌فرمود:

هنگامی که آن نمله (مورچه) گفت: يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ

سَلِيمَانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ؛ ای گروه نمل به خانه‌هایتان بروید تا سلیمان و لشکرش پیمالتان نکنند آنان توجه به زیر پا ندارند(التَّمَل، ۱۸) امواج هوا این صدا را بگوش سلیمان رسانید درحالی که در هوا در حرکت بود و باد آن را می‌برد، ایستاد و مورچه را خواست، چون او را آوردند، سلیمان به او گفت: آیا نمی‌دانی که من پیامبر خدایم و ظلم و ستم به احدی روا نمی‌دارم؟ نمله گفت: آری، سلیمان گفت: پس از چه رو آن‌ها را از ظلم من ترسانیدی و گفתי به لانه‌هایشان روند؟ نمله گفت: ترسیدم به جاه و جلال یا زر و زیور تو بنگرند و شیفته تو گردند و از ذکر خدای تعالی غافل مانند، سپس از سلیمان پرسید: آیا تو مقامت بالاتر است یا پدرت؟ سلیمان گفت: پدرم داود، نمله گفت: چرا حروف اسم تو یک حرف از حروف اسم پدرت افزون است؟ سلیمان گفت: من بدان آگاهی ندارم، نمله گفت: زیرا پدرت داود «داوی جرحه بود» یعنی داود دوا می‌کرد زخمش را به دوستی (پس حروف اسم تو از حروف اسم او افزونی ندارد و وجه نام‌گذاری داود این بوده) و تو ای سلیمان امیدوارم به پدرت برسی (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۳-۱۴۴).

چنین توصیفاتی از این منظر که یک جهان‌نگری تصویری مبتنی بر خردمندانگاری حیوانات در باورمندان ایجاد می‌کند، شایان توجه است هم از منظر مطالعات فرهنگی در تولید محتوای رسانه‌ای می‌تواند مورد استفاده زیست‌بوم‌گرایانه قرار گیرد. در جدول (۳) دورنمایی از تحلیل محتوای تلخیصی این موضوع آمده است.

جدول (۳)

موضوع	ردیف	بخشی از متن روایت یا حدیث	ارجاع	تحلیل محتوای تلخیصی
بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های پیرامون امام رضا (علیه السلام) از حیوانات	۱	روایت عامیانه ضامن آهو: آهو از هراس صیاد به امام پناه می‌برد. امام از شکارچی می‌خواهد که آهو را رها کند.	روایت شفاهی عموم مردم	حرمت بخشی به حیوان با تأکید بر توجه ویژه امام رضا (علیه السلام) به آن
	۲	روایت تاریخی ضامن آهو: یک راهزن به دنبال صید آهوست که آهو به حرم و مزار امام رضا (علیه السلام) پناه می‌برد و صیاد از این پس توبه می‌کند.	(ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۷۰۱ و ۷۰۲).	حرمت بخشی به حیوان با تأکید بر این نکته که در هنگامه مصائب به ائمه پناهنده می‌شوند و ائمه ایشان را شفاعت و از بلا حفظ می‌کنند.
	۳	چکاوک را نکشید و گوشتش را نخورید که او تسبیح بسیار گوید و در آخر تسبیح‌هایش می‌گوید که خداوند دشمنان آل محمد (علیهم السلام) را لعنت کند.	(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۶۴: ۳۰۰)	توصیه به پرهیز از صید برخی حیوانات و تسبیح‌گوی پروردگار خواندن برخی حیوانات (خود تسبیح‌گو خواندن حیوان به آن حرمت می‌بخشد)
	۴	در هر بال شانه‌به‌سر به لغت سریانی نوشته شده: خاندان محمد، بهترین مردم‌اند.	(حز) العاملی، ج ۲۳: ۳۹۵	حرمت بخشی به حیوانات با تأکید بر جلوه حقانیت دین بودن آنان
	۵	این گونه نباشد که حیوانی را پرورش دهی، سپس سرش را ببری.	(حز) العاملی، ج ۱۴: ۲۰۸.	توصیه به پرهیز از قربانی کردن حیوانی که پرورده‌اید که نشان از ترویج شفقت‌آمیز به حیوانات دارد.

۴-۲. بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های مرتبط با امام رضا

علیه‌السلام از آب

در روایت‌های برجای‌مانده از زندگی امام رضا (علیه‌السلام) رویدادهایی در خور توجه و شگفت درباره آب وجود دارد؛ روایت‌هایی که نگاه باورمندان را به این عنصر حیات‌بخش، از گونه‌ای آشنایی‌زدایی قدسی بهره‌مند می‌سازد:

و می‌گویند: چون حضرت به نیشابور وارد شد، در محله‌ای که آن را فروینی گویند به حمام رفت و در آن محل حمامی بود که همین حمام معروف است و آن را در این زمان حمام الرضا می‌گویند و در کناری از آن محل چاهی بود که رو بخشیدن نهاده بود، حضرت کسی را گماشت که آن چاه را لای‌روبی کرد و آبش فراوان گشت و در بیرون درب چاه حوضی ساخت که با پله به آن وارد می‌شدند و آن را از آب آن چاه پر کردند و حضرت در آن حوض غسل کرد و بیرون آمد و در پشت آن حوض نماز گزارد و مردم به‌نوبت در آن داخل شده غسل می‌کردند و بیرون آمده نماز می‌خواندند و از آن آب به‌قصد تبرک قطره‌ای چند می‌نوشتند و خداوند عز و جل را ستایش می‌نمودند و از درگاه کرمش حاجت می‌خواستند و آن همین چشمه‌ای است که امروزه معروف به چشمه کهلان است و مردم از هر طرف به‌سوی آن (برای تبرک جستن) می‌آیند (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۳۰۰).

برخی راویان این رویداد را به این صورت روایت کرده‌اند که همان‌جا بود که «آهویی به قصد آن حضرت آمد در آن‌جا پناه به حضرت گرفت» (قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۰۵). مشابه همین رویداد در ده‌سرخ هم رخ می‌دهد:

از ابوالصّلت روایت کرده‌اند که چون امام رضا (علیه‌السلام) به ده‌سرخ رسید، در وقتی که به نزد مأمون می‌رفت، گفتند: یا ابن رسول‌الله ظهر شده است؛ نماز نمی‌کنید؟ پس فرود آمد و آب طلبید. گفتند که آب همراه نداریم؛ پس به دست مبارک خود زمین را کاوید؛ آن قدر آب جوشید که آن حضرت و هر که با آن حضرت بود وضو ساختند و اثرش تا امروز باقی است (همان).

البته برخی به سبب شباهت‌هایی که رویداد ده‌سرخ و کهلان دارد، آن را یک رویداد برشمرده‌اند؛ واقعیت آن است که این رویدادها از منظر مطالعات فرهنگی، به سبب روایت جذاب و پرکششی که دارند، برای باورمندان به اندیشه و مرام امام رضا (علیه السلام) ارزش‌بخش دو منطقه متفاوت و یادآور ارزش‌های زیست‌بوم‌گرایانه هستند و باید به‌عنوان یک ظرفیت زیست‌بوم‌گرایانه مورد بهره‌برداری قرار گیرند؛ بنابراین دلیلی برای نفی یکی از دو مکان وجود ندارد و باید از این ظرفیت‌های ارزشمند بیشینه بهره را برد و از این آشنایی‌زدایی قدسی که در نگاه باورمندان به چشمه‌سارها پدید می‌آید در راستای اهداف زیست‌بوم‌گرایانه استفاده کرد. در جدول (۴) دورنمای کلی از این موضوع با رویکرد تحلیل محتوای تلخیصی ارائه شده است.

جدول (۴)

موضوع	ردیف	بخشی از متن روایت یا حدیث	ارجاع	تحلیل محتوای تلخیصی
بازتاب جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گرا در روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه السلام) از آب	۱۲	احیای چاه آب خشک شده در فروینی: در محله‌ای که آن را فروینی گویند [...] چاهی بود که روبخشکیدن نهاده بود، حضرت کسی را گماشت که آن چاه را لای‌روبی کرد و آبش فراوان گشت.	(ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۳۰۰).	اهمیت دادن به احیای منابع آب و تلاش برای آن
	۱۳	جوشش آب پس از کاویدن زمین به دست امام رضا (علیه السلام): پس به دست مبارک خود زمین را کاوید؛ آن قدر آب جوشید که آن حضرت و هر که با آن حضرت بود وضو ساختند و اثرش تا امروز باقی است.	(قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۰۵).	احیای منابع آب با جلوه‌ای قدسی

۳. نتیجه‌گیری

نکته‌شایان توجه در روایت‌های مرتبط با حیات امام رضا (علیه السلام)، ظرفیت‌های گسترده این

روایت‌ها برای بهره‌گیری در راستای اهداف زیست‌بوم‌گرایانه است. ارزیابی این روایت‌ها، فارغ از اعتبار آن از منظر علم حدیث با رویکرد مطالعات فرهنگی ما را به تأثیرات ژرفی رهنمون می‌شود که می‌توان با بهره‌گیری از جهان‌نگری تصویری نهفته در روایت‌های ذکرشده در باورمندان ایجاد کرد؛ از جمله این جهان‌نگری‌های تصویری ذهنی که با اهداف زیست‌بوم‌گرایانه مطابقت کامل دارد، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. از توصیفات امام رضا (علیه‌السلام) از پروردگار می‌توان یک جهان‌نگری تصویری ذهنی برداشت کرد که نشانه حرمت حیات موجودات زیست‌بوم در نگاه آن حضرت دارد.

۲. روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) از گیاهان حاوی نمادپردازی و جهان‌نگری تصویری ویژه‌ای است که کاملاً زیست‌بوم‌گرایانه است.

۳. در روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) از حیوانات می‌توان شفقت و نگاهی الهی هنری یافت که حاوی جهان‌نگری تصویری زیست‌بوم‌گراست.

۴. در روایت‌های مرتبط با امام رضا (علیه‌السلام) از آب شگفتی‌هایی وجود دارد که در ذهن مخاطب باورمند نوعی آشنایی‌زدایی قدسی درباره آب ایجاد می‌کند؛ آشنایی‌زدایی ویژه‌ای که هم‌راستا با اهداف زیست‌بوم‌گرایانه است.

از مجموعه این نتایج و یافته‌ها می‌توان در تولید محتوای رسانه‌ای با هدف تأثیرگذاری بر مخاطبان باورمند بهره‌برد؛ چنین نمادپردازی‌ها، ایماژها (جهان‌نگری تصویری ذهنی) و روایت‌های غنی‌ای می‌تواند ذهنیت پیروان امام رضا (علیه‌السلام) را تحت تأثیر قرار دهد و این همان چیزی است که زیست‌بوم ما برای رهایی از بحران‌های گسترده زیست‌محیطی به آن نیازمند است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم (۱۳۷۶). ترجمهٔ محمد مهدی فولادوند، تهران: دارالقرآن الکریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۳). *عیون اخبار الرضا (علیه السلام)*. ترجمهٔ حمیدرضا مستفید. تهران: صدوق.
- پیارسایور، زهرا. (۱۳۹۲). *دربارهٔ تقدیم‌گرا*. ترجمهٔ عبدالله نوروزی و حسین فتحعلی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۵). «بررسی یک آگهی تلویزیونی از منظر مطالعات فرهنگی». *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*. دورهٔ ۲. شمارهٔ ۷. صص: ۱-۱۲.
- حرّ العاملی، محمد بن الحسن. (بی‌تا). *وسائل الشیعه*. جلد ۱۴ و ۲۳. قم: مؤسسهٔ آل‌البت (علیه السلام) لإحياء التراث.
- فیاض، ابراهیم؛ غربی، موسی الرضا؛ رازقی، رمضانعلی. (۱۳۹۸). «آیین‌های روایی؛ گستره‌ای از عواطف تا هنجارهای اجتماعی: بررسی ابیات و اشعار آیینی با محوریت امام رضا (علیه السلام) در ششتمد سبزوار». *فرهنگ رضوی*. شمارهٔ ۷(۲۵). صص: ۵۹-۹۱.
- قادری سُهی، هستی. (۱۳۹۶). «بازساخت انتقادی بوم‌فمینیسم با تکیه بر شعر شاعران برجستهٔ معاصر فارسی»، *پایان‌نامهٔ ارشد ادبیات تطبیقی*، دانشگاه حکیم سبزواری: سبزوار.
- _____ (۱۳۹۹). «تحلیل زیست‌بوم‌گرایانهٔ باورهای اسطوره‌ای ایران در اوستا». *رسالهٔ دکترا*. دانشگاه حکیم سبزواری.
- قادری سُهی، هستی؛ علوی مقدم، مهیار؛ استاجی، ابراهیم؛ تسنیمی، علی. (۱۴۰۰). «واکاوی زیست‌بوم‌گرایانهٔ گزاره‌های اساطیری اوستا با تأکید بر دیدگاه ژیلبر دوران». *مجلهٔ الهیات تطبیقی*. دوره: ۱۲. شماره: ۲۵. صص: ۲۷-۴۲.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۴). *منتهی الآمال*. جلد ۲. تصحیح و ویرایش محمدرضا انصاری و محمد ترابیان فردوسی. چاپ شانزدهم. قم: هجرت.
- کارسون، راشل. (۱۳۹۳). *بهار خاموش*. ترجمهٔ عبدالحسین وهاب‌زاده، علی‌رضا کوچکی و امین علیزاده. مشهد: جهاد دانشگاهی مشهد.
- کشاورز، رضا؛ دلبری، سیدمهدی. (۱۳۹۶). «مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا (علیه السلام) در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان». *فصلنامهٔ فرهنگ رضوی*. سال پنجم. شمارهٔ ۱۸. صص: ۶۱-۳۷.
- ماکویی، سویل. (۱۳۸۹). «بازنمایی جایگاه حضرت امام رضا (علیه السلام) در فرهنگ مردم ایران: آیین‌ها و نمادها». *فرهنگ مردم ایران*. شمارهٔ ۲۰ و ۲۱. صص: ۹-۳۱.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ه. ق). *بحار الأنوار*. جلد ۶۴. چاپ دوم. تهران: مؤسسهٔ الوفاء.
- وهاب‌زاده، عبدالحسین. (۱۳۹۳). «بوم‌شناسی علم عصیانگر». *مجموعه مقالات کلاسیک در بوم‌شناسی*. مشهد: جهاد دانشگاهی مشهد.
- هال، استوارت و دیگران. (۱۳۹۷). *دربارهٔ مطالعات فرهنگی*. گردآوری و ویرایش جمال محمدی. چاپ سوم، تهران: چشمه.

منابع لاتین

- Glazebrook, Trish. (2002). "Karen Warren's Ecofeminism". *Ethics and the Environment*, Vol.7, no.26 – 12, 2.